

УДК 330.8

В.М. Фещенко, Н.О. Тимочко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІВАНА ФРАНКА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

У статті висвітлено основні віхи інтелектуальної біографії видатного українського письменника і мислителя І.Я.Франка, розкрито його внесок у розвиток української економічної думки, дослідження теоретичних питань економічної науки, аналіз господарських проблем Галичини останньої третини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Іван Франко, інтелектуальна біографія, соціально-економічні погляди, політична економія, господарство Галичини останньої третини XIX – початку XX ст., аграрні проблеми, структура бюджету, соціально-економічні суперечності, еміграція українського селянства.

Іван Якович Франко – видатний український письменник, поет, вчений, мислитель-гуманіст; людина енциклопедичних знань, відома своїми працями у галузях історії та етнографії, літературознавства і фольклористики, філософії та економіки; громадський і політичний діяч, послідовний борець за ідею соціальної справедливості. У цьому році наукова та громадська спільнота відзначає 160 років від дня його народження та 100 років від дня смерті.

Відома на сьогодні творча спадщина І.Франка налічує близько п'яти тисяч літературних творів і наукових праць. За деякими даними, це лише дві третини його доробку [10, с.81]. В архівних сховищах ще чекають своїх дослідників невідомі світові літературні та наукові праці славетного письменника і вче-

ного, написані ним українською, польською та німецькою мовами.

Попри те, що І.Франко не мав фахової економічної освіти, в науковій спадщині письменника важливе місце належить дослідженню економічних проблем, які і сьогодні не втратили своєї актуальності та гостроти звучання. Тому у рік двох таких пам'ятних дат є нагальна потреба звернутися до економічних аспектів наукової спадщини І.Франка, побачити глибину його аналізу соціально-економічних проблем Галичини останньої третини XIX – початку XX ст. та оцінити значущість цих досліджень для економічного поступу сучасної України.

Іван Якович Франко (1856–1916) народився в с. Нагуєвичах на Дрогобищині у родині сільського коваля. На все життя зберіг він вдячність і повагу як до самих селян, так і до їх тяжкої праці, присвячуючи їхній долі більшу частину своїх творів. У короткій автобіографії, написаній у зв'язку з сорокаріччям від дня народження, І.Франко зауважував: «...як син селянина-русина, виготований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють людські ідеали...» [14, с.26]. І цей обов'язок – захист інтересів широких верств знедоленого народу – він виконував упродовж усього свого життя як за допомогою художніх творів, так і методами наукового економічного та філософського аналізу.

1862 р. батько віддав його до початкової школи у с. Ясениця-Сільна, а потім до так званої «нормальної школи» або нижчої гімназії¹ у Дрогобичі. Після її закінчення І.Франко поступає до Дрогобицької гімназії, де навчається протягом восьми років (1868–1875). У сьомому класі він вперше познайомився з «Кобзарем» Т.Шевченка та з творами С.Руданського, О.Стороженка, М.Костомарова, П.Мирного. Їх мова, як зауважує дослідник творчого спадку І.Франка П.Ковалів, справила на нього «...велике враження. Особливо захоплювала його Шевченкова поезія, і він майже всього «Кобзаря» вивчив напам'ять [5, с.7]. Пізніше глибокі знання української мови він використав при перекладах праць видатних представників світової економічної та

¹ Навчання в таких закладах велося до четвертого класу.

філософської думки XIX-го ст., а також для створення української економічної термінології, якою і сьогодні користуються науковці. Любов і шана до українського народу та його мови прислужилися І.Франкові в обґрунтуванні необхідності об'єднання народів Галичини та, за його словами, «наддніпрянської України» у єдиній соборній державі.

В гімназії І.Франко знайомиться також з визначними літературними пам'ятками світового виміру – творами Гомера, Софокла, А.Міцкевича, О.Пушкіна – та пробує сам писати. За визначні успіхи у навчанні шкільна рада звільняє І.Франка від плати за навчання [4, с.14].

Після закінчення гімназії І.Франко у жовтні 1875 р. вступає на філософський факультет Львівського університету. За високі показники у навчанні, наполегливість та працьовитість керівництво університету призначає йому стипендію у 210 злотих із заохочувального фонду С.Гловінського та звільняє від плати за навчання. Поряд з навчанням І.Франко бере активну участь у громадській роботі: стає членом так званого студентського академічного гуртка, що видавав журнал «Друг», з яким він співпрацював ще в гімназичні роки [6, с.287]; знайомиться з М.Павликом і разом з ним засновує часопис «Громадський друг», який після переслідувань та конфіскації вже видрукуваного накладу виходив під назвами «Дзвін» і «Молот». В цей же період, як зазначає в «Автобіографії» І.Франко, він починає писати.

1876 року вийшла його перша збірка поезій, в яку також увійшли літературні переклади. В альманасі «Дністрянка» публікуються прозові твори бориславського циклу. В журналі «Друг» виходить друком перша науково-дослідницька праця І.Франка «Поезія і її становисько в наших временах». Через рік письменник знову повертається до проблем формування нафтової промисловості в Бориславі, пролетаризації навколишніх сіл, видає бориславські оповідання: «Письма Ивана Франка. Борыславъ. Картины з жытя подгорского народа» [4, с.16].

У червні 1877 р. за звинуваченням у соціалістичній пропаганді І.Франка заарештували та відправили до слідчої тюрми, де він, засуджений на шість тижнів суворого арешту, просидів майже вісім місяців. Після звільнення у березні 1878 р. І.Франко продовжив навчання в університеті, редагував літературно-науковий місячник «Громадський друг» та видав низку

видатних своїх творів: «Товаришам з тюрми», «Каменярі», повість «Воа constrictor».

Загалом І.Франко, як захисник національних і соціальних інтересів українського народу, пережив чотири арешти. Після вже згаданого першого арешту 1877 р., у 1880 р. він був заарештований вдруге в зв'язку з процесом проти селян, звинувачених у виступі проти цісарської влади, а влітку 1889 р. – втретє, за звинуваченням у пропаганді ідеї визволення Галичини з-під влади Австрії та приєднанні її до Росії, четвертий раз – у 1893 році [4, с.17, 21]. Перебування в тюрмах підірвало здоров'я письменника, значно ускладнило його життя та можливості займатися професійною діяльністю, проте не похитнуло його відданості справі боротьби за ідеали свободи й демократії.

Захоплений соціалістичними ідеями, І.Франко у 1878 р. опублікував польською мовою агітаційну брошуру «Катехізіс економічного соціалізму», в якій використав окремі положення з праць К.Маркса. В тому ж році він став членом львівського «Робітничого комітету», активно читав лекції з політекономії в робітничих гуртках самоосвіти [4, с.16]. Через рік, на основі вивчення класичної політичної економії (зокрема творів Дж.С.Мілля) та праць К.Маркса, І.Франко підготував невеликий початковий підручник «Основи суспільної економії» для пропаганди економічних знань у вищезгаданих гуртках. На відміну від марксистського терміну «політична економія» І.Франко послуговувався терміном «суспільна економія», який був поширений у польській економічній літературі кінця XIX – початку XX ст.². На наш погляд, доречною є також думка окремих дослідників-франкознавців, які вважають, що термін «суспільна економія» – це не просте перенесення вченим зазначеної категорії з польської наукової термінології в українську, а «геніальне передбачення того, що поряд з наукою, яка вивчає загальні закономірності розвитку товарного виробництва, повинна бути наука, яка вивчає соціальні аспекти цього виробництва на конкретно-історичному етапі розвитку людського суспільства» [8, с.49].

² Франко І. К. Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції: 3 наукових перекладів // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн.1: Економічні праці / Ред. тому Т.І. Дер'янкін, А.Л. Перковський. – К. : Наукова думка, 1985 – С. 667.

На жаль, видати підручник не вдалося. Тоді у вересні 1879 р. І.Франко підготував переклад українською мовою двадцять четвертого розділу першого тому «Капіталу» К.Маркса – «Первісне нагромадження капіталу», – вважаючи його дуже важливим для розуміння генези капіталістичного виробництва, основних етапів його становлення. «Сесь важний розділ Марксової книжки, – писав І.Франко у передмові до його перекладу, – прекрасний культурно-історичний очерк., і ми хочемо познакомити з ним нашу громаду як для самої його великої стійкості наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владіє німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки» [16, с.33]³.

Восени 1880 р. І.Франко приступає до написання гострого соціально-художнього твору «Борислав сміється». Поряд з цим письменник проводить велику громадсько-політичну роботу. У львівській газеті «Ргаса» впродовж 1881-го року друкує низку соціально-економічних статей під загальною назвою «Робітничче питання». Серед них, зокрема: «Хто є робітником?», «Як виникла наймана праця?», «Що дає нам праця?», «На кого ми працюємо?», «Чия вина?» та інші⁴.

Вважаючи за необхідне втілення в реальне життя теоретичних знань та ідеалів щодо перебудови існуючого соціально-економічного і політичного устрою, І.Франко брав активну участь у написанні програм політичних партій та громадських рухів, зокрема «Програми галицьких соціалістів» (1881 р.), у розробці економічних програм радикальної й національно-демократичної партій тощо. У 1890 р. за участю М.Павлика та під вирішальним впливом ідей М.Драгоманова І.Франко створив першу українську політичну партію – «Українсько-руську радикальну партію», очоливши її майже на вісім років (до

³ Повний переклад І.Франком 24-го розділу «Капіталу» К. Маркса поданий під рубрикою «З наукових перекладів» (Т. 44, кн. 1, с. 581–609). Переклад має шість підрозділів, у формулюванні заголовків яких І.Франко дещо відступив від Марксового тексту. Шостий і сьомий підрозділи 24-го розділу «Капіталу» І. Франко опустив.

⁴ Зазначені статті пізніше були опубліковані окремим виданням під назвою «Про працю». Під цією ж назвою вони увійшли до економічних праць 50-томного зібрання творів І. Франка (Т. 44, кн. 1, с. 66–78).

1898 р.). В програмних документах партії були проголошені актуальні для того часу гасла: вимоги загального виборчого права, свободи слова та зібрань, зменшення рівня селянського оподаткування тощо [4, с.21].

Дев'яності роки XIX-го ст. були особливо плідними у громадській діяльності письменника. Разом з М.Павликом він почав видавати політичний і літературно-науковий журнал прогресивного спрямування «Народ», організував у Львові товариство «Наукова читальня», яке сприяло поширенню соціалістичного руху в Галичині, неодноразово виступав з промовами на народних вічах в Коломиї (1891), Снятині (1892), Кракові (1893) та інших містах і селах краю, акцентуючи увагу на гострих соціальних проблемах: виборчого права, тяжкого стану освіти на галицьких землях, низького рівня заробітної плати робітників та заборгованості селян державі, необхідності зниження рівня оподаткування незаможних верств населення та розвитку на галицьких землях широкого громадського руху.

Активна політична й громадянська позиція І.Франка, критика ним існуючого суспільного ладу були підставою для переслідування письменника австрійською владою, численних арештів та тюремних ув'язнень, створення нестерпних умов при працевлаштуванні на роботу та затаврування його прямою «політично неблагонадійною».

Так, закінчивши у 1890 р. докторську дисертацію, присвячену творчості видатного письменника-полеміста XVII ст. І.Вишенського, І.Франко не зміг отримати у Львівському університеті дозволу на її захист під приводом того, що не прослухав лекцій за восьмий семестр навчання. Проте прослухати курс цього семестру керівництво університету І.Франкові також не дозволило. Безперечно, що справжньою причиною відмови були демократичні переконання дослідника.

Ступінь доктора філософії він здобув у Віденському університеті тільки через чотири роки, підготувавши під керівництвом професора Ватрослава Ягича дисертацію за новою темою: «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія». У травні 1893 р. дисертація була завершена, а 1-го липня відбулася процедура по присудженню І.Франку ступеня доктора філософії та вручення диплому. Проте, навіть маючи докторський ступінь й успішно прочитавши

пробну лекцію на звання доцента української літератури, молодий вчений не був допущений до викладацької роботи у Львівському університеті. Основним засобом до існування залишалася літературна, перекладацька та публіцистична діяльність письменника.

І.Франко відзначався не лише різнобічністю таланту, але й надзвичайною працездатністю. Протягом 1894–1897 рр. за його редакцією виходить журнал «Житє і Слово», на сторінках якого були опубліковані поетичні твори, повісті та оповідання письменника. Разом з тим, він здійснює підготовку до друку перекладів з античних літератур, творів Горація, Сервантеса, В.Гюго та ін., а також наукових праць з історії літератури та суспільних рухів. Серед них: дослідження «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», низка статей про селянську еміграцію, освіту в Галичині, земства в Росії тощо. І.Франко плідно співпрацює з Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ), опублікувавши в його «Записках...» матеріали своєї докторської дисертації, дослідження творчого доробку Т.Шевченка, зокрема статтю «Наймичка» Т.Г.Шевченка. Вийшла друком наукова розвідка «Іван Вишенський і його твори», що отримала широкий резонанс серед наукової громадськості [4, с.25]. В кінці 1897 р. І.Франко дістає посаду редактора в Науковому товаристві ім. Т.Шевченка, а з 1899 р., завдяки підтримці М.Грушевського, стає його дійсним членом. Декілька років він працює в НТШ, друкуючи власні наукові праці, редагуючи рукописи та займаючись літературними та науковими перекладами⁵.

Як політично активна особистість, І.Франко неодноразово брав участь у виборах до австрійського парламенту (у 1895, 1897, 1898 рр.), проте через переслідування з боку урядових органів, підтасовки та шахрайства на виборах до парламенту жодного разу обраний не був.

На початку 900-х років І.Франко здійснює підготовку до друку низку творів та наукових розвідок соціально-політичного і національно-визвольного звучання. Зокрема у віденській пері-

⁵ І.Франко переклав українською мовою твори майже 200 авторів із 14 мов та 37 національних літератур, вважаючи, що переклади творів світової літератури роблять їх надбанням української культури (газ. «Економіст», №13-14 (1468-1469), с. 6).

одичній пресі публікуються статті «Селянські страйки», «Польська політика», «Львівські заворушення»; в «Енциклопедическом словаре» Брокгауза і Ефрона друкується велика стаття «Южнорусская литература»⁶. В 1905 р. пронизана ідеєю національного визволення виходить поема І.Франка «Мойсей». Впродовж 1906–1907 рр. вчений завершує вагому наукову працю – «Нарис історії української літератури».

За великі заслуги на літературній ниві та з нагоди 50-річчя від дня народження І.Франка (1906 р.) вченою радою Харківського університету йому було присуджено почесний ступінь доктора російської словесності, без іспиту і подання дисертації. Натомість у С.-Петербурзі реакційні кола Російської Академії наук не допускають до обрання подану до балотування в ординарні академіки його кандидатуру (1907 р.).

Не отримав І.Франко і Нобелівську премію, хоча 1916 р. його кандидатуру було висунуто на здобуття цієї високої нагороди. 28 травня 1916 р. Іван Якович Франко помер.

Діяльність І.Франка – надзвичайно багатогранна й плідна. Про цю рису його теоретичних і практичних занять писало багато франкознавців як в Україні, так і поза її межами. Серед них глибокий і послідовний дослідник наукової спадщини І.Франка С.Злупко [3], українські вчені Д.Вірник, Є.Голубовська [1], М.Возняк [2], Л.Корнійчук [6], В.Небрат [7], М.Павлишенко [8], економісти українського зарубіжжя М.Климась, П.Ковалів, В.Левинський, Д.Лозинський, В.Сімович та інші [5, 9]

Важливою складовою наукового доробку І.Франка були праці в галузі економіки, які в 50-томному академічному виданні творів письменника займають дві книги, відображаючи його діяльність у цій сфері протягом тридцяти років (1878–1907). Тематика економічних досліджень вченого доволі широка: від розробки економічних програм політичних партій Галичини до теоретичних питань політичної економії; від аналізу становища робітничого класу і селянства до проблем господарського розвитку Галичини у складі Австро-Угорської імперії загалом (аграрне пи-

⁶ І.Франко. Южнорусская литература / Энциклопедический словарь. – СПб.: Типография акц. общества Брокгауз – Эфрон, 1904. – Т. ХLI, полутом 81. – С. 300–326.

танья, стан фінансів, загострення економічних суперечностей, розшарування суспільства, проблеми еміграції тощо).

Не будучи теоретиком у галузі економічних наук, І.Франко однак надавав винятково важливого значення політичній економії, підкреслюючи, що «ця наука є найважчою і найважливішою з усіх, які ми пізнали дотепер, тому що досліджує між іншим причини злиднів і багатства людей; вчить про працю, про плоди праці та їх розподіл... Для свого пояснення вона потребує всіх інших наук, а вони повинні їй служити матеріалом... Безперечно, ця наука (суспільна економія) має найбільше значення для працюючих класів, бо вчить, що єдиною основою людського щастя і добробуту є праця. Ця ж наука ... вказує на право працюючих класів, їх потреби і недоліки і прагне до запровадження справедливого розподілу і самої праці, і її плодів» [23, с.39].

Таке визначення політичної економії І.Франко дає виходячи зі своїх світоглядних позицій – позицій захисту загальнонародних інтересів: робітничих та селянських громад, господарських спілок, окремих малоземельних домогосподарств, найманих працівників промислових підприємств тощо.

Аналіз праць вченого щодо визначення предметного поля політичної економії як науки свідчить про суттєву еволюцію його поглядів, що віддзеркалювала поступовий процес переосмислення І.Франком здобутків основних напрямів та течій світової економічної думки. На ранніх етапах своєї наукової діяльності він виступав прихильником концепцій представників німецької історичної школи, розглядаючи політекономію (за його висловом, «суспільну економію») як науку про народне господарство. Пізніше, під впливом захоплення марксистським вченням, погляди І.Франка істотно трансформуються. Політичну економію він розглядає як науку про багатство та працю як його джерело. У статті «Доповнення до «Основ суспільної економії»» вчений зауважує, що «це наука абстрактна», предметом вивчення якої є не лише економічні закони сучасного розвитку, «теперішньої суспільності, але загальні закони праці людської» [15, с.30]. І.Франко наголошує на історичному характері розвитку суспільства, зокрема капіталістичного, і, відповідно, – історичному характері економічних законів. Тому завданням політичної економії, на думку вченого, має стати пошук

форм, «котрі після нашого теперішнього знання були б відповідніші для суспільної праці і суспільного добробуту, ніж нинішні форми» [15, с.30].

Усвідомлення того, що в основі будь-якого наукового дослідження лежить розуміння сутності застосовуваного категоріального апарату, спонукало І.Франка до визначення основних категорій політичної економії. З марксистських позицій він розкрив, зокрема, економічну природу товару, його мінової і споживчої вартості; сутність грошей, капіталу; розуміння додаткової вартості, заробітної плати, ренти тощо. Разом з тим, дослідження наведених категорій політичної економії підпорядковувалося вченим не лише науково-теоретичним цілям, але, насамперед, завданням соціального характеру: розкрити механізм капіталістичної експлуатації, привернути увагу суспільства до суперечностей існуючого ладу та необхідності їх розв'язання, популярно пояснити селянам та найманим працівникам причини їхнього тяжкого економічного становища тощо.

Характеризуючи товар як економічну категорію, І.Франко дає йому кілька визначень, залишаючись на марксистській позиції, що це є продукт праці, створений не для власного споживання, а для обміну, і що він має дві властивості – мінову та споживчу вартість. Вчений послідовно дотримується трудової теорії вартості, наголошуючи, «що єдиним джерелом усякої вартості є праця людська» [16, с.32].

Разом з тим, дає І.Франко й визначення праці як процесу затрати сил, певного напруження м'язів, нервової енергії тощо. Товаром у нього виступає не здатність до праці або робоча сила (як у К.Маркса), а безпосередньо сам процес праці. «Праця – це товар», – наголошував учений, і величина ціни праці є змінною та залежить від низки факторів [27, с.72]. Тому у тлумаченні сутності заробітної плати український дослідник стає на позиції «залізного закону заробітної плати» Ф.Лассалю, а не розкриття її з теоретико-методологічних підходів марксизму. Плата за працю робітника, зауважує він, «незважаючи на свою змінність, ніколи не піднімається понад суму, конче потрібну для утримання робітника та його сім'ї, але ніколи й не падає значно нижче цієї суми». Загалом, робить висновок учений, ціною праці управляє той самий закон, що й ціною інших товарів [27, с.73].

У художньо-публіцистичному творі «Розмова про гроші й скарби» І.Франко в доступній формі викладає також теорію грошей, їхню економічну природу, основні функції та еволюцію. Для розкриття механізму капіталістичної експлуатації він використовує елементи вчення К.Маркса про капітал і додаткову вартість. Гроші, підкреслює він, тільки тоді стають капіталом, «коли за них купується на торзі робоча сила» [16, с.32]. Додаткову вартість І.Франко визначав як «*надвишку вартості*» праці робітника понад його заробітну плату [16, с.32]. Тобто, на думку вченого, суперечність між роботодавцем та робітником – це результат функціонування самої системи капіталізму, коли робітник намагається якнайдорожче продати свою робочу силу (за І.Франком – працю), а капіталіст – отримати найбільший прибуток за рахунок жорстокої експлуатації працівників. Глибинну природу соціальних протиріч існуючого ладу розкрито ним у низці праць, як наукових, так і художньо-публіцистичних, зокрема: «Що нас єднає, а що розділяє?», «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870», «Еміграція українського населення», «*Boa constrictor*» та ін.

І.Франко широко використовував категорії політичної економії для аналізу економічних проблем Галичини, становища робітничого класу й селянства. Як палкий захисник інтересів селянства, І.Франко аналізує причини, що зумовлюють нужденний стан життя селян, і намагається знайти шляхи його покращення. Так, одну з найважливіших причин зубожіння галицького селянства І.Франко вбачає у тих умовах, на яких було скасовано панщину і на тривалий час затягнуто його до боргового рабства через сплату індемнізації. Остання, за його словами, «на ціле півстоліття мала підкосити економічний розвиток нашого краю» [31, с.447].

У праці «Галицька індемнізація» вчений аналізує причини, що зумовили необхідність скасування панщини, розкриває основні положення реформи та етапи формування індемнізаційного боргу аж до акту від 13 жовтня 1857 р., «котрий замість даровизни звалює весь індемнізаційний тягар на саму Галичину і ставить її в положення без порівняння гірше від усіх інших країв австрійської корони, в котрих не було ніякої даровизни» [11, с.105]. Далі дослідник піддає аналізу процес погашення зазначеного боргу в різних регіонах австрійської держави і в

Галичині, підкреслюючи найгірше становище саме в останній і приходиться до висновку, що «уморення» цього боргу повністю лягло на плечі галицького селянства.

До питань погашення індемнізаційного боргу І.Франко повертається не раз, висвітлюючи різні аспекти цього процесу. Зокрема, його увагу привертає проект конверсії або зміни порядку сплати індемнізаційного боргу, «перелицювання довгу короткого й тяжкого на довший, але легший» [28, с.240], в якій її ініціатори намагалися побачити «шлях до піднесення краю». Але І.Франко переконаний, що «за фразами про піднесення краю, про інвестиції і т. п. люди криють власні інтереси, напихання власної кишені» адже «фінансові інституції вбачали в конверсіях найрадикальніший засіб для вміщення своїх капіталів ... найлегший спосіб отримання прибутків» [21, с.235]. Стосовно ж безпосередніх платників цього боргу, власне галицького селянства, то І.Франко, на основі докладного аналізу джерел його погашення, приходиться до висновку, що «лишили б ми той тягар іще своїм дітям і внукам як дорогу, і то дуже дорогу пам'ятку панщини» [28, с.242].

Важливим аспектом аграрної реформи 1848 р., який вкрай негативно позначився на становищі галицького селянства, було питання щодо сервітутів, тобто земель, які перебували у їхньому спільному користуванні з панами (пасовищ, лук, лісів, водоймищ). Відповідно до указу цісарського уряду, ці землі мали залишитися в руках панів, а селяни, якщо й надалі хотіли користуватися ними, повинні були за це платити за попередньою домовленістю. По-суті, це положення реформи позбавляло селян права на користування угіддями, що створювало надзвичайно несприятливі умови для їх господарської діяльності і викликало невдоволення з боку селян, яке проявилось у наполегливій їх боротьбі за право користування сервітутами. Селяни через суди намагалися довести, що сервітуту здавна належали сільським громадам, але в більшості випадків такі судові справи завершувалися поразкою громад. З 32 тисяч таких процесів, – наголошував І.Франко, – селянами було програно 30 тис., тобто фактично у більшості випадків селяни не змогли довести своє право на користування сервітутами, а ли-

ше понесли значні матеріальні збитки, які, за його підрахунками, складали 15 млн з.р.⁷ [18, с.557–558].

Не маючи можливості користування сервітутами, селяни йшли на порушення закону, здійснюючи порубки панського лісу. І.Франко у статті «Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах» на прикладі свого рідного села показує, що іншого виходу селяни просто не мали. І «хоч пани, суди і устави й забороняють виразно ходити в ліс за чим там небудь, карають за «лісові шкоди» досить остро, все-таки мужики своє роблять, і що більше, *лісової крадіжжі не вважають крадіжжю*» [19, с.82]. Такі «лісові шкоди» ставали масовим явищем. Зокрема, у с. Нагуєвичі, населення якого становило 1650 чол., за вісім років (з 1875 по 1882 р.) було засуджено до різних покарань за дрібні порушення сервітутового права 680 осіб. При цьому, наголошує І.Франко, всі ці кари припадають, «по найбільшій часті (принаймні 60%) на найбідніших людей в громаді і на дітей» [19, с.84].

Істотно посилювало важке становище галицького селянства тривале збереження в пореформений період права пропінації, тобто виключного права шляхти на виробництво і продаж спиртних напоїв в межах її володінь. Як зауважував І.Франко, «історія галицької пропінації і її «викупу» назавжди залишиться для галицької шляхти ганьбою» [31, с.447], адже лише цей привілей, скасований 1875 р., повинен був забезпечити галицькому панству компенсацію більше, ніж 50 млн зл.р., яку також переклали на селянські плечі. Збереження цього привілею шляхти він вважав «просто фатальним» для дальшого розвитку сільських відносин.

Розв'язання цього питання І.Франко бачив у передачі права пропінації громаді. «Пропінація в руках краю, стверджує він, – зовсім втрачає той приватний характер, що є її головною негативною рисою. Вона стає звичайним податком», а цей податок «треба збільшити, щоб постачав пару мільйонів на рік для проведення політики розвитку краю». Він бачить у пропінації готову монополію на торгівлю міцними напоями, яка в руках краю може забезпечити додаткові кошти на його розвиток за умови,

⁷ Злотий ринський (гульден, ринський лев, флорин) – срібна монета (0,805г), що карбувалася в Австрії і була в обігу з 1753 по 1900 рр.

що «і в містах виконавча влада монополії належала б крайовому виділу, а дохід – містам» [24, с.93].

Особливу увагу І.Франка привертала проблема земельної власності в Галичині, яку він вважав «головною віссю, довкола якої обертаються всі наші крайові відносини», що, на його думку, є «зовсім природне в краї з так слабо розвитим промислом, з малими, наполовину рільничими містами і місточками, в краї... в яким більше як 80% людності займається рільництвом» [18, с.546]. У праці «Земельна власність у Галичині» І.Франко ґрунтовно аналізує шляхи формування основних форм земельної власності, розпочавши ще з часів панщини і роблячи висновок, що реформа 1848 р. «замість дотеперішніх історичних категорій ґрунтів домінікальних, рустикальних і вільних» створила «тільки дві економічні категорії – більшої і меншої земельної власності» [18, с.548].

Він аналізує умови, за яких велика та дрібна форми власності увійшли в «ліберальну еру» пореформеної епохи, намагаючись знайти пояснення тому нужденному стану більшості селянських господарств, у якому вони опинилися наприкінці ХІХ ст. Так, вчений вбачав істотну перевагу для великої власності у наявності спеціальних книг (табул), в яких фіксувалися земельні маєтності, та заснованої на них станової, упривілейованої фінансової інституції для надання іпотечних кредитів, в той час як «мужик не міг зятягти іпотечного довгу для піднесення свого господарства, бо його ґрунт не мав ані ґрунтових книг, ані крайової табули» [18, с.548].

І.Франко піддає ґрунтовному аналізу ті зміни, що відбуваються у пореформений період як у великій, так і дрібній земельній власності і фіксує для перших процеси «консолідації», «скуплення чим раз більших обшарів землі в руках чимраз меншого числа властителів» [18, с.553], а для других не лише збільшення кількості дрібних власників, але й істотне зменшення їх земельних наділів. «Майже вся наша дрібна власність, – стверджує він, – зійшла вже на той позем, який ... не можна назвати інакше, як тільки станом повільного завмирання та банкрутування» [18, с.555]. Але при цьому, зауважує він, дрібна власність набагато менше обтяжена іпотечними боргами, ніж велика, в той час як податковий тягар останньої майже у 24 рази менше, ніж першої. Такий стан речей І.Франко пояс-

нює не лише величезними поборами, що накладалися на дрібні селянські господарства, але й тим, що «вартість ґрунтів більшої земельної власності вписано [до кадастру] з ціною, нижчою від суми зятягнених на неї довгів», що дозволило перекласти на плечі селянства додатково близько 1,5 млн «ґрунтового податку» [18, с.563–564].

Істотний інтерес представляють погляди І.Франка щодо шляхів реформування відносин земельної власності в Галичині. Виступаючи як послідовний противник приватної власності на землю, адже «земля, на якій ... всі ми гості, не може і не повинна бути приватною власністю в дусі римського права» [18, с.571], він, в той же час, абсолютно переконаний, що «реформа відносин земельної власності мусить бути ведена й переведена в ім'я інтересів загальнонародних...» [18, с.570]. І.Франко закликає до розумного використання природних багатств і запровадження такого суспільного устрою, який би дозволяв гармонійно розвиватися всім членам суспільства. У землі він бачить невід'ємну підставу «для дальшого розвою народу на полі промисловім, торговельнім та інтелектуальнім», а для досягнення цього «земля, на якій живе народ, повинна бути збірною власністю всього того народу» [18, с.570].

Серед проблем, досліджуваних вченим в кінці ХІХ ст. і які не втратили своєї актуальності сьогодні, – проблема вимушеної еміграції українців. І.Франко присвятив низку статей зростаючій еміграції як на схід, до Росії, так і на захід, в Південну та Північну Америку⁸. В численних дописах, що друкувалися в галицькій періодиці, зокрема в газеті «Kurjer Lwowski» протягом 1892–1897 рр., він розкрив причини еміграційного руху, стверджуючи, що «головною і вирішальною причиною еміграції є нужда, матеріальне зубожіння і моральна занедбаність сільського населення», яке змушене шукати щастя поза межами батьківщини [20, с.351]. За даними І.Франка, впродовж 1867–1883 рр. «одні лише ліцитації⁹ викинули на вулицю близько 35000 селянських родин, тобто щонайменше 100000 душ» [20, с.353]). Позбавлені засобів існування, вони не можуть знайти

⁸ У другому томі економічних праць І.Франка безпосередньо питанням еміграції присвячено більше 20 статей вченого.

⁹ Продаж землі з молотка за борги.

собі роботи в сільському господарстві, а «інших заробітків, а саме – фабрик, які на заході Європи були природними збірниками сільського пролетаріату, тут немає ... селянинові не лишається нічого іншого як або на місці гинути з голоду і нужди, або йти світ за очі з надією на кращу долю або й без надії» [20, с.355].

За таких умов, наголошував І.Франко, суспільство та уряд повинні чітко визначитися щодо заходів, спрямованих на подолання чинників, які обумовлюють еміграцію українського населення. Своє бачення щодо пом'якшення наслідків «еміграційного лиха» вчений сформулював наступним чином. Оскільки еміграція є цілком природним явищем за умов відсутності заробітку і загрози голодної смерті, необхідно створити за підтримки держави та краю спеціальне товариство, завданням якого було б регулювання еміграційного руху, надання посередницьких та консультаційних послуг для емігрантів, а також «подавання інформації емігрантам, вишукування для них заняття і певного заробітку в країнах, до яких вони емігрують, охорону емігрантів перед визиском під час подорожі і на чужині» [20, с.356]. Адже агітатори, що умовляли селян до еміграції, як правило, надавали неправдиві відомості, відправляючи їх у невідомі світи, обіцяючи при цьому умови, далекі від реальності. І.Франко згадує байку щодо еміграції до Бразилії, де ніби-то чекає на українських селян ерцгерцог Рудольф, що не загинув, а подався до Америки, «де засновує нову державу, яку хоче заселити руськими селянами», або іншу популярну «поголовку», що ніби-то «російський цар ... обіцяє кожному руському селянинові, що прийде до нього, добре загосподароване обійстя з худобою та 10 моргів¹⁰ орного поля» [17, с.346].

Такі уявлення щодо перспектив еміграції, навіть за умов адміністративних перешкод з боку влади у вигляді жандармських кордонів та озброєних застав, заставляли селян переходити кордон, але «тут чекала їх ще гірша біда. Росія не захотіла приймати їх! Байки про загосподаровані обійстя та земельні наділи, буцімто обіцяні переселенцям, розвіялися як дим ... головна маса мусила вертати назад, до Галичини» [17, с.349].

¹⁰ Морг – німецька земельна одиниця, що використовувалася у Польщі та Галичині і в ХІХ – на початку ХХ ст. дорівнювала 0,57 га.

Проте, стверджує І.Франко, цей сумний досвід не зупинив еміграції, вона лише перемістилася в інші повіти. В той же час він підкреслює, що «еміграція як слід організована ... могла б дати краю велику користь», коли емігранти не покидають свого краю назавжди, а їдуть лише «за меншим або більшим заробітком». Саме таку форму еміграції І.Франко вважав найбільш відповідною і розглядав її як «найбільш вдячне поле для допоміжної, інформаційної і захисної кампанії громадськості» [20, с.356].

У своїх статтях «Зарібки та життя львівського зецера», «Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі» та ін. І.Франко розкрив тяжке становище промислових робітників. Він підкреслював, що майже всі промислові об'єкти облаштовані не відповідно до того, як цього вимагають безпека життя і здоров'я робітників, «робітники ... містяться в тісних і низьких приміщеннях, внаслідок браку повітря іноді стоїть такий сморід, що людина, ... заходячи туди, зомліває» [12, с.54]. При цьому фіксується практична відсутність вентиляції, належного освітлення, а також недотримання заходів пожежної безпеки, що досить часто призводило до нещасних випадків. У звітах промислових інспекторів згадуються також неодноразові порушення законів як щодо тривалості робочого часу, так і дотримання часу перерв, особливо у нічні зміни, та надання вихідних [12, с.55–58].

У статті «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870» І.Франко аналізує заробітну плату галицьких промислових робітників, яка за офіційними даними в середньому складала 60 крейцарів на день, що вважалося цілком достатнім для задоволення їхніх потреб. Але, як вважає вчений, потреб однієї людини, а не цілої родини робітника, як це часто мало місце. До того ж, 60 крейцарів отримували не всі працівники. 74,27% всіх робітників отримували лише 50 крейцарів на день, тобто, таку плату, якої ніяким способом не вистачало їм на життя [26, с.47]. Отримуючи заробітну плату, якої ледве вистачало на напівголодне існування, зауважував І.Франко, робітники були змушені працювати по 12 годин на добу. До того ж, ці низькі заробітки обкладалися різноманітними податками: «Писарі, машинники, касієри, а то й самі підприємці та майстри стараються всякими можливими способами урвати робітникові на кождім кроці хоть цент-два з його нужденного заріб-

ку», тому, на думку І.Франка, «робітник промисловий не може вижити без довгу або голоду» [26, с.50].

Подібну картину становища промислових робітників змальовує І.Франко у статті «Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі». В цій роботі він характеризує організацію виробництва на фабриці, аналізує склад робітників, рівень їхньої заробітної плати, розкриває причини викривлень, що трапляються у звітах промислових інспекторів через неправильно надані відомості, зокрема щодо зменшення кількості працюючих, щоб не виконувати умови закону по створенню кас взаємодопомоги, фонду інвалідів та інших подібних інституцій, який стосувався певної кількості працюючих [29, с.59].

Розкриваючи процес організації виробництва на фабриці, І.Франко зауважує, що робітники змушені були протягом тижня не залишати її територію, а це вимагало від них, за його словами, «цілий тиждень бути на сухому пайку і харчуватися малопоживними продуктами (за винятком лише неділі, коли їм можна піти до міста і поїсти чогось гарячого)» [29, с.62]. Вчений пише про жахливі умови проживання робітників, розкриває причини аварій на виробництві. На основі проведеного аналізу він доходить висновку, що «розумні і прекрасні» розмови щодо розвитку нафтового промислу в Галичині як ознаки початку промислового піднесення краю є можливими лише для тих, хто цей промисел «відчувають лише у вигляді брязкоту, у вигляді грошей, які «не смердять», на яких не видно сліз, крові, поту, деморалізації і злиднів сотень тисяч людей» [29, с.65].

В ряді статей про бюджет і податки було розкрито колоніальну сутність фінансової політики австрійського уряду щодо Галичини, яку він здійснював через систематичний перерозподіл її багатств на користь центральних австрійських провінцій. Так, у статті «Галичина у сьогорічній бюджеті державнім», аналізуючи частку Галичини у державному бюджеті на 1884 р., І.Франко, на основі статистичних даних щодо надходжень до нього у вигляді прямих і непрямих податків, а також частки видатків з бюджету, що припадали на край, приходять до висновку, що частка перших істотно перевищує останні, і що «на 1884 рік держава має з Галичини щонайменше 13153927 зл.р. чистого доходу» [13, с.338].

Спираючись на такі переконливі дані, І.Франко робить політичний висновок. Він зазначає, що політика австрійського уряду була спрямована на захист інтересів не лише «упривілейованих верств», але й упривілейованих народностей – і то єсть горе *наше!*» [22, с.331].

З огляду на таку політику визиску з боку центральних органів влади як Австро-Угорської, так і Російської імперій, важливою складовою економічної програми письменника-вченого стала проблема звільнення українського народу від колоніального поневолення й возз'єднання українських земель в єдиній незалежній державі. При цьому у центр національно-визвольної боротьби І.Франко ставив економічні проблеми: «Економічне питання таке важке, таке основне, – писав він, – що й при справі політичної самостійності всякого народу не те що покинути не можна, але треба класти його як вихідну точку» [25, с.279].

Крізь творчість вченого червоною ниткою проходить ідея необхідності удосконалення соціально-економічного ладу суспільства, заміни його в перспективі на інший, більш справедливий соціальний устрій, який дає можливості для різнобічної реалізації здібностей кожної людини. У цій світоглядній еволюції І.Франко пройшов від раціоналізму й позитивізму до еволюціонізму, від щирого захоплення марксизмом і соціалізмом до глибокої критики їх теоретичних положень.

Так, аналізуючи виступ М.Левитського на засіданні «Императорского Вольного экономического общества», І.Франко зауважує, що поширення «марксистського соціал-демократизму» російського взірця на українських землях є небезпечним явищем, адже «соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. ... соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [30, с.272–273]. Такою працею на українському ґрунті вчений бачив кооперацію, працю вільного селянина на своїй землі, роботу в хліборобських спілках та інших громадах.

Аналіз наукових праць І.Франка дозволяє дійти висновку, що як вчений і політичний діяч, він перебував у постійному творчому пошуку та розвитку, залишаючись на засадах гуманізму та демократизму. Прагнучи кращої долі для українського народу, І.Франко намагався знайти відповіді на найболючіші питання буття, пропонуючи власні рішення економічних та соціальних проблем, значна частина яких залишається актуальною і сьогодні.

Ідеї видатного вченого, як соціально-економічного і політичного, так і духовно-культурного спрямування, не втратили своєї цінності, і саме тому його наукова спадщина має бути ефективно використана при реформуванні всіх сфер життя сучасного українського суспільства.

1. Вірник Д., Голубовська Є. Економічні погляди Івана Франка / Вірник Д., Голубовська Є. – К., 1956.
2. Возняк М. Велетень думки і праці / Возняк М. – К., 1958.
3. Злупко С.М. Іван Франко – економіст / Злупко С.М. – Львів : Слово, 1992. – 482 с.
4. Іван Франко (1856–1916). Бібліографічний покажчик / Склав І.З. Бойко ; відп. ред. канд. філолог. наук Т.І. Франко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – 202 с.
5. П. Ковалів. Значення І.Франка в розвитку літературної мови Галичини / П. Ковалів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Іван Франко. Збірник філологічної секції для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка. Т. 33. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1968. – С. 5–13.
6. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України : навч. посібник / Корнійчук Л.Я. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.
7. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини ХІХ – початку ХХ століть / Небрат В.В. – К. : Ін-т екон. та прогноз., 2007. – 224 с.
8. Павлишенко Михайло. Роздуми економіста... / Павлишенко Михайло. – Львів : ЛА «Піраміда», 2009. – 424 с.
9. Сімович В. Іван Франко. Його життя та діяльність / Сімович В. – 3-є вид. – Мюнхен : «Дніпрова хвиля», 1966.
10. Українська державницька ідея: Антол. Політ. традиціоналізму / Укладання й передм.: О. Шокало, Я. Орос ; Біограф. довідки: О. Шокало. – К. : МАУП, 2007. – 520 с.

11. Франко І. Галицька індемнізація // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 86–121.
12. Франко І. Галицька промисловість // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 53–60.
13. Франко І. Галичина в сьогорічнім бюджеті державнім // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 334–339.
14. Франко І. Дещо про самого себе // Гундарова Т. Невідомий Іван Франко: Грані Ізмарагду. – К.: Либідь, 2006. – С. 24–26.
15. Франко І. Доповнення до «Основ суспільної економії» // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 30–31.
16. Франко І. [Друга передмова до перекладу 24-го розділу праці К. Маркса «Капітал», Т.1] // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 32–33.
17. Франко І. Еміграція галицьких селян // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 343–349.
18. Франко І. Земельна власність в Галичині // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 546–576.
19. Франко І. Знадоба до статистики України. І. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 82–85.
20. Франко І. З приводу еміграції населення // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 350–364.
21. Франко І. Конверсія індемнізаційного боргу // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 233–239.
22. Франко І. Меланхолійні уваги над сьогорічним бюджетом державним // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці /

- Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 328–331.
23. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 45: Філософські праці / Франко І. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 24–40.
24. Франко І. Пан Щепановський про пропінання // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 79–94.
25. Франко І. Поза межами можливого // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 45: Філософські праці / Франко І. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 276–285.
26. Франко І. Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870 // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 44–51.
27. Франко І. Про працю // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 66–78.
28. Франко І. Слівце про конверсію // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 240–242.
29. Франко І. [Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі] // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 52–65.
30. Франко І. А.Фаресов. Народники и марксисты С.-Петербург. 1899 // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 272–275.
31. Франко І. Ще про галицькі заворушення // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 443–448.

Транслітерований список джерел

1. Virnyk D., Golubovs'ka Ye. Ekonomichni pogliady Ivana Franka. – K.: 1956. [in Ukrainian]
2. Vozniak M. Veleten' dumky i pratsi. – K.: 1958. [in Ukrainian]
3. Zlupko S.M. Ivan Franko – ekonomist. – L'viv: Slovo, 1992. – 482 p. [in Ukrainian]

4. Ivan Franko (1856–1916). Bibliografichnyi pokazhchyk / Sklav I.Z. Boiko: Vidp. red. kand. filolog. nauk T.I. Franko. – K. : Vyd-vo AN URSS, 1954. – 202 p. [in Ukrainian]
5. P. Kovaliv. Znachennia I.Franka v rozvytku literaturnoi movy Galychyny // Zapysky Naukovogo tovarystva im. Shevchenka. Ivan Franko. Zbirnyk filologichnoi sektsii dlia vidznachennia 110-richchia narodyn i 50-richchia smerti Ivana Franka. T. 33. – N'yu-lork – Paryzh – Toronto, 1968. – pp. 5–13. [in Ukrainian]
6. Korniihuk L.Ya. Istoriia ekonomichnoi dumky Ukrainy : Navch. posibnyk. – K. : KNEU, 2004. – 431 p. [in Ukrainian]
7. Nebrat V.V. Ukrains'ka finansova dumka drugoi polovyny XIX – pochatku XX stolit'. – K. : In-t ekon. ta prognozuv., 2007. – 224 p. [in Ukrainian]
8. Pavlyshenko Mykhailo. Rozdumy ekonomista... – L'viv : LA «Piramida», 2009. – 424 p. [in Ukrainian]
9. Simovych V. Ivan Franko. Yogo zhyttia ta diial'nist'. – 3-tie vyd. – Miunkhen : «Dniprova khvyliia», 1966. [in Ukrainian]
10. Ukrains'ka derzhavnyts'ka ideia: Antol. Polit. tradytsionalizmu / Ukladannia i peredm. : O. Shokalo, Ya. Oros; Biograf. dovidky: O. Shokalo. – K. : MAUP, 2007. – 520 p. [in Ukrainian]
11. Franko I. Galyts'ka indemnizatsiia // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 86–121. [in Ukrainian]
12. Franko I. Galyts'ka promyslovist' // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 53–60. [in Ukrainian]
13. Franko I. Galychyna v s'ogorichnim biudzheti derzhavnim // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 334–339. [in Ukrainian]
14. Franko I. Deshcho pro samogo sebe // Gundarova T. Nevidomyi Ivan Franko: Grani Izmaragdu. – K. : Lybid', 2006. – pp. 24–26. [in Ukrainian]
15. Franko I. Dopovnennia do «Osnov suspil'noi ekonomii» // Zibr. tvoriv u 50-y t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 30–31. [in Ukrainian]
16. Franko I. [Druga peredmovna do perekladu 24-go rozdil pratsi K. Marksa «Kapital», T.1] // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1:

- Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 32–33. [in Ukrainian]
17. Franko I. Emigratsiia galyts'kykh selian // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 343–349. [in Ukrainian]
18. Franko I. Zemel'na vlasnist' v Galychyni // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 546–576. [in Ukrainian]
19. Franko I. Znadoby do statystyky Ukrainy. I. Lisovi shkody i kary v s. Naguievychakh // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 82–85. [in Ukrainian]
20. Franko I. Z pryvodu emigratsii naselennia // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 350–364. [in Ukrainian]
21. Franko I. Konversiia indemnizatsiinogo borghu // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 233–239. [in Ukrainian]
22. Franko I. Melankholiini uvagy nad s'ogorichnym byudzhetom derzhavnym // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 328–331. [in Ukrainian]
23. Franko I. Nauka i ii vzaiemny z pratsiuiuchymy klasamy // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 45: Filosofs'ki pratsi. – K. : Naukova dumka, 1986. – pp. 24–40. [in Ukrainian]
24. Franko I. Pan Shchepanovs'kyi pro propinatsiiu // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 79–94. [in Ukrainian]
25. Franko I. Poza mezhamy mozhlyvogo // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 45: Filosofs'ki pratsi. – K. : Naukova dumka, 1986. – pp. 276–285. [in Ukrainian]
26. Franko I. Promyslovi robitnyky v Skhidnii Galychyni i yikh plata r. 1870 // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 44–51. [in Ukrainian]

27. Franko I. Pro pratsyu // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 66–78. [in Ukrainian]
28. Franko I. Slivtse pro konversiiu // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 240–242. [in Ukrainian]
29. Franko I. [Fabrika parafinu i tserezynu u Drogobychi] // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 52–65. [in Ukrainian]
30. Franko I. A.Faresov. Narodniki i marksisty S.-Peterburg. 1899 // T. 45: Filosofs'ki pratsi. – K. : Naukova dumka, 1986. – pp. 272–275. [in Ukrainian]
31. Franko I. Shche pro galyts'ki zavorushennia // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 443–448. [in Ukrainian]

Одержано 12.09.2016 р.